

Egy fanatikus lelkész a 18. század első feléből

(M. Sartorius János)

Gyakori név a 18. században a Sartorius János. A század első felében többen viseltek iskolaigazgatói és lelkési tisztséget ezzel a névvel az evangélikus egyházban, sőt egyidejűleg tanultak közülük többen német egyetemeken is. A szakirodalomban gyakran keverednek adataik. 1940-ben Zoványi Jenő próbált rendet teremteni Tájékozódás a Sartorius Jánosok között című cikkében.¹ E cikk írója Sartorius Jánossal (a nemescsói lelkésszel) foglalkozva igyekezett eligazodni az életrajzi adatok és művek között.² Az Új magyar irodalmi lexikonban négy 18. század első felében élt Sartorius János kapott helyet. Közülük két szócikk életrajzi adatai és az azokban felsorolt művek egy Sartorius Jánosra vonatkoznak.³ Az újonnan előkerült adatokra is figyelve az M. Sartorius János személyére vonatkozó régebbi és újabb adatokból próbáljuk meg most felrajzolni életútját és munkásságát.

1700 körül született Rozsnyón. 1719 és 1722 között Wittenbergben, az evangélikus ortodox teológusok által irányított egyetemen tanul, többször írt verset diáktársaihoz. 1722-ben négyszer respondeált, magisteri fokozatot szerzett. (Erre utal a neve előtt szereplő M. betű.) 1724-ben rövid ideig Assakürtön nevelősködött, majd év végétől egy fél évig iskolaigazgató Nagypalugyán, ahol magyar nyelvű verssel búcsúztatta az elhunyt Pongrácz Boldizsárt. 1729-1732 között rövid megszakításokkal ismét Wittenbergben tartózkodott, az ottani magyar diákok „hites ephorusá”-nak nevezte magát az általa kiadott nyomtatványokon. 1732-ben megfordult a jénai egyetemen is. Aztán 1737-ig a magyar katonák papja Berlinben. Év végén tért haza, állást azonban nem kapott. 1740 tavaszán Csetneken hunyt el.

Már a kortársak is nevezték Órás Jánosnak. 1730 és 1733 között Wittenbergben Magyar lelki óra címen négy kötetet adott ki: Énekes könyv – Szent Dávid... soltári – Imádságos könyvetske – Keresztényi hitnek fundamentoma. (A korábbi szakirodalom gyakran tulajdonította ezeket a köteteket Sartorius Szabó Jánosnak. Ő önmagát Sartoris Jánosnak írta. 1695-ben Győrött született. Bél Mátyásnak hét éven át kedves tanítványa, aztán Jénában tanult, 1723-tól Győröt tanár, majd segédlelkész is, 1729-től 1756-ig a kőszegi gyülekezet lelkésze Nemescsón.)

M. Sartorius János életrajzi adatainak kettéválasztása azért fordulhatott elő, mert 1725-ben eltűnt szem elől. Előző évben, mint Wittenberget megjárt ifjú ortodox irányból vádolta a Halléből hazatért Hradsky Jánost pietizmussal.⁴ 1725-ben készített temetési verses búcsúztatójának kéziratai nem tartalmazzák nevében az M. betűt.⁵ 1730-1733 közt megjelentetett kiadványaiban ifjúnak nevezi magát, holott már egy évtizede magisteri fokozatot szerzett. Zoványi még azt is felhozta problémaként, hogy ortodox irányból vádolta Hradskyt, ugyanakkor az 1730-as évek elején megjelentetett kötetei pietista jellegűek. A két adatsor egy személyhez tartozásának

ellentmondott az is, hogy a már másodszer peregrináló, magisteri fokozattal rendelkező Sartoriusnak, teológiai disszertáción gondolkodva gondot okozott, hogy 1733-ban Jénában bármelyik profeszorhoz megy (a pietista beállítottságú Johann Georg Walchoz, vagy az ortodox Jesaias Friedrich Weissenbornhoz), a másik félnél gyanúba keveredik. Nincs azonban szó itt nézeteiben beállt szemléletváltozásról. Ahol erről beszél, az igazak jelzőt az ortodoxokra használja.⁶

Csak énekeskönyvével foglalkozott eddig érdemben egy rövidke cikk.⁷ A kötetet összeállító M. Sartorius „régí énekeskönyvekből összeszedett és sok új dicséretekkel megszaportított”-nak mondja a kötetet előszavában. A címlapon felsorolja a forrásait: „oly egész énekeskönyv, amelyben nemcsak a Gradualisból, Arany-láncból, Halotti könyvecskekből és Psalmusokból sok fogyatkozásuktól megtisztított és jó rendbe szedett énekek mind egy summában befoglaltatnak, de sok német, cseh és deák nyelvekből is, ennek előtt nyomtatásban nem láttatott, buzgósággal teljes új isteni dicséretetek is feltaláltatnak: mostanában legelőször ilyen formában maga magyar hazájának lelkiépülésére világosságra kibocsátott M. Sartorius János, rozsnyóbányai szentírásmagyarázó ifjú”. Elsősorban az evangélikus énekeskönyvek történetében nagy szerepet játszó Zengedező mennyei kart aknáztta ki. A gyarapítást számba vevő Gaal Mihály megállapítása szerint német és Cseh-morva nyelvből fordítottak mellett ismert, régi énekek a latinból is kerültek a kötetbe. Arra a kérdésre, hogy miért nem vált az énekeskönyv az evangélikusok által általánosan elfogadottá és huzamosan használttá, Gaal részben azt hozta fel indokul, hogy külföldi nyomtatása miatt nehéz volt a terjesztése, nem volt belőle elég példány, másrészt szerkezete nem a hagyományos, azaz egyházi évkörből kiinduló. Ráadásul Sartorius az énekeket nem látta el sorszámmal. Az 1743-ban Győr-központú pietisták által kiadott, s szintén a Zengedező mennyei kart gyarapító, azt címként is meghagyó énekeskönyv hagyományos szerkezettel, nagyobb választékkal rendelkezett.⁸ Gyakran kiadták magyarországi nyomdákban, hamis külföldi impresszummal.⁹

Vajon nincs-e más ok is az M. Sartorius által kiadott énekeskönyvet kísérő ellenszenv mögött? Miért nem hívta meg gyülekezet a tudományosan képzett, kétszer is külföldet járt, s énekeskönyvének előszava szerint „kedves magyar hazá”-ja ügyében önmagát veszélynek is kitevő lelkészt? Zoványi Jenő M. Sartorius kiadványait pietista szelleműnek tartja. A magyar nyelvűség mellett ezt támasztja alá az, hogy a pietisták kedves Zengedező mennyei karát felhasználta. Könnyű azonban belátni, hogy az ortodox lelkészek is igyekeztek híveiket ellátni lelki táplálékkal: nemzeti nyelvű ima- és énekeskönyvekkel, katekizmussal. M. Sartorius énekeskönyv-kiadásában az evangélikusok pietista-ortodox viszálykodása előtti közös énekkincshez nyúlt vissza. Kiadványainak ajánlottjai, wittenbergi megjelenési helye egyértelműen mutatják, hogy e kiadások mögött a magyarországi ortodox evangélikusok álltak. Mindkét oldalon voltak buzgó és kevésbé buzgó papok és hívek. És ezzel nem cáfoljuk azt az adatokkal bőségesen alátámasztott ismeretünket, hogy a pietista lelkiség művelődéstörténeti és missziós hatása jóval nagyobb, mint az ortodox irányzaté. Ám így még inkább felmerül a kérdés: miért nem váltak legalább az ortodox lelkészek által népszerűsítendő kötetekké M. Sartorius János művei?

1732-en kiadott imakönyvének címe: „...Imádságos könyvetske, mellyben az Aranylántz egészlen benn van, az Engesztelő áldozatból pedig sáros és egyéb üdnepekre való szép könyörgések foglaltatnak. Azokhoz igen gyönyörűséges, németből magyarra fordítottatott imádságok is... hozzá adattak... most legelőször ilyen rendben össze szedvén...” Ács Mihály és Torkos András művét nevezi meg. Azok a művek jelentik e kiadvány gerincét, amelyek a dunántúli pietisták leggyakoribb imakönyvei voltak a 18. század első felében. Van azonban egy M. Sartorius nevével

ellátott imádság is köztük: „M. Sartorius Jánosnak A hamis üldözők ellen mindennapos imádsága”.¹⁰ Három lapon át személyes hangú panaszkodás. „...Hazugságokat szólnak és (írnak) én ellenem: az ő hamis nyelvek szájokban, mint a mérges nyíl, hamissan vádol engemet, rontya, motskollya híremet nevémet minden ok vétés nélkül. Az ő fogaik hegyesek, mint valami nyársak, és nyilak, éles szablya vagy az azoknak ajakaikban, az ő szólások nagy verés, az ő nyelvek olly éles, mint a beretva, egyedül tsak azt szóllyák a’ mi vesztetre szolgál, hazugságban elmerültek, azon lévén miképen vessessenek el engemet...” Kíéződik a szövegből a tényleges üldözés. S az sem véletlen, hogy éppen erről a témáról illesztett be saját imádságot. De vajon kik és miért üldözték?

Első wittenbergi peregrinációjáról hazatérvén a Nyitra vármegyei Assakürtön lett nevelő. Munkájával elégedettek voltak. Patrónusai az 1724. november 13-i dátumozású elbocsátó levelében igazolják, hogy jól viselte magát és kifogástalanul végezte pedagógiai munkáját.¹¹ Regis Márton (a rozsnóiak Berzétére szorult gyülekezetének lelkésze) és ifj. Buchholtz György levelei, az utóbbinak a naplója¹² is, gyakran emlegetik (Buchholtz naplójában előfordul neve Schneiderként is.) 1723-ban Wittenbergből Nagypalugyára érkezett, ahol ifj. Buchholtz volt az iskolaigazgató. Gyakran találkoztak, gyakran váltottak lefelet. Buchholtz naplójában említi M. Sartorius hazaérkezése után is Sartorius Jánosnak Wittenbergbe címzett leveleket. Ez a Sartorius János a rahói születésű.

Buchholtz György 1724. február 2-án Krmann Dániel superintendesnek írott levelében védi Sartoriust a rá szórt vádaktól. Szeretné, ha Nagypalugyán az iskola igazgatásában követhetné őt.¹³ Buchholtz a késmárki iskola igazgatója már ekkor. Az 1720-as évek közepén gyakori a Felföldön a pietisták és ortodoxok összecsapása. Valami nem hitbéli alapja is lehetett a Sartorius elleni támadásnak. Egy hónappal később, március 3-án Buchholtz Regis Mártonnak így írt: „Biztos voltam abban, hogy Nagypalugyán utódom lesz a rozsnói Sartorius, de Lőcsén nem úgy viselte magát, mint illik.”¹⁴ Aztán mégis megkapta Sartorius e tisztséget, ám előttünk ismeretlen okok miatt néhány hónap múlva meg kellett válnia attól. Buchholtz naplójában 1724. december 14-én szerepel először rektorként, 1725. július 1-én azonban már exrektorként említi. Eltávolítása ellen sokan tiltakoztak közös tanúsító levélben, nem akartak új iskolamestert. Plathy Albert szerint 15 éve nem volt szorgalmasabb iskolamester Nagypalugyán nála, aki magyarul tanított.¹⁵ Súlyos mondat ez, ha meggondoljuk, hogy közvetlen elődjeként tevékenykedett ott a közkedveltségnek örvendő ifj. Buchholtz György.

M. Sartorius iskolamesterségből való elmozdítása utáni tartózkodási helyei a hozzá címzett Buchholtz-levelek alapján: 1725-ben Nagypalugya, év végétől Rozsnó (egy rövid ideig Dobsina) egészen 1729 elejéig, aztán ismét Wittenberg. Regis Márton több haragos levélben is igyekezett Mózes nevű fiát távol tartani tőle.¹⁶

Valami titokzatosság lengte körül alakját. Óvakodtak tőle, ugyanakkor műveltségét és tehetségét elismerték. Továbbra is támogatták patrónusai. Második peregrinációjára e kettősség adhat magyarázatot. Rábízták az ortodox lelkészek és patrónusai a hitéleti szempontból fontos imakönyv, énekeskönyv, és katekizmus kiadását.

Ernst Salomon Cypriannak 1733-ban azt írta Jénából, hogy egyik hazai barátjánál a jezsuiták rajtaütésszerűen könyveket foglaltak le, s kiderítették, hogy egy könyvnek ő a szerzője. Ettől kezdve – írja – vagyonelkobzás terhe mellett tilos lett őt támogatni, a rozsnói város rátette házára és vagyonára a kezét, őt pedig a nagyszombati szentszék elé idézték. Nem mert hazajönni. Attól félt, hogy úgy jár, mint Krmann Dániel superintendes, akit nemrég juttattak életfogytiglani börtönbe. Nem tudjuk,

melyik anonym műről van szó a levélben.¹⁷ Mindenesetre M. Sartorius egyelőre nem tért haza, Berlinben lett a magyar huszárok lelkésze. Az a hír, hogy nem tér haza, Németországban marad, ugyanúgy megkönnyebbülést okozott a felföldi evangélikus lelkészek között, mint az oda való távozása.

1737-ben elhunyt Regis Márton, a felföldi magyar nyelvű evangélikusok legjelentősebb gyülekezetének, a rozsnyóinak a lelkésze. A gyülekezet, mely a közeli artikuláris helyen, Berzétén tarthatott csak papot és iskolát, a még Wittenbergben tanuló Regis Mózesnek küldött meghívólevelet. Ő hazajött, de megbetegedett, képtelen volt ellátni tisztségét. És ekkor váratlanul hazaérkezett M. Sartorius János. Szirmay Tamás beszámolójából idézzük fel az eseményeket.¹⁸ Szirmay az evangélikus státusok országgyűlési követe, akinek berzétéi házában élt a Rózsnyóról kiűzött evangélikus lelkész, Regis Márton, majd annak fia, Regis Mózes is.

„A nyughatatlan Órás más ként Sartorius János” decemberben minden meghívólevél nélkül, azt híresztelve, hogy „valamely szózat parancsolta volna néki Hazánkban való jövetelét, mivel pedig Rosnai Fiú, directe Berzétére jött... pénzes szállást fogadott magának”. A superintendens a beteg Regis Mózes helyettesítésére becsületes predikátor urakat rendelt, hogy váltakozva ellássák a szolgálatot. „Látván az alkalmatosságot, magát erővel oda iktatni kívánó Órás” annak ellenére látta el gyakran a papi szolgálatot, hogy a rozsnyóiak megmondták neki, „az ő papságokról vesse ki elméjét”. Áprilisban meghalt Regis Mózes. A felügyelők kérték Szirmayt, hogy M. Sartoriust, „ezt a békétlen embert” távoztassa el. Sartorius nem volt hajlandó a közeli Csetnekre a superintendenshez elmenni, nem akart a papokat összefogó fraternitásnak tagja lenni. „Az emberek aljából verbovált magának” pártfogókat, akik Szirmayt ostromolták, hogy adjon neki meghívólevelet. A választás azonban Major Pálra esett. M. Sartorius törvénytelenességgel vádolta és visszalépésre szólította fel Majort. Szirmay utal arra, hogy M. Sartorius már az első peregrinációja után Nagypalugyán sem lehetett sokáig, majd Rózsnyón magánemberként lakva a bíróval gyűlt meg a baja. „Tavaly bajunkra haza jött”, a rozsnyói jezsuiták is őt támogatták. A kálvinista Máriássy Márk segítségével a falu végén egy szalmával fedett szekérállást béreltek istentisztelet céljára, amelytől a vármegye hiába tiltotta el őket.

M. Sartorius János nem sokkal Szirmay Tamás levelének megírása után meghalt. Az általunk átnézett forrásokban sehol sem nevezték a kortársak őt pietistának, holott – különösen a Felföldön – könnyű volt ekkortájt a jelzőt megkapnia annak, aki a vallási élet területén próbált változtatni, újítani. „Békétlen ember”, „fanatikus” és ehhez hasonlókat mondtak róla. Fanatizmusának mibenlétét nem sikerült megnyugtatóan feltárni. Az összeférhetetlen emberben a valós és vélt üldözések különös elszántságot alakíthattak ki. A fentebb elmondottak alapján azonban nyugodtan kizárhatjuk, hogy ez a pietisták élet- és egyházalakító programjából táplálkozott.

Végül: az M. Sartorius János nevét címlapján viselő énekeskönyv népszerűvé, elfogadottá válását az összeállító M. Sartorius János rossz híre is akadályozta. A magyar nyelvű gyülekezetek lelkészei a pietista irányzat befolyása alá kerültek és a Zengedező mennyei kar újabb és egyre bővített változatát hazai nyomdákban jelentették meg gyülekezeteik számára.

Irodalom

- 1 Zoványi Jenő: Tájékozódás a Sartorius Jánosok között. Theologiai Szemle, 1940, 570-574.
- 2 Szelestei N. László: Sartoris János (1695-1756) nemescsói lelkész élete és működése. Vas megye múltjából, III. Levéltári évkönyv. Szombathely, 1986. 107- 123.
- 3 Új magyar irodalmi lexikon. Főszerk. Péter László. I-III. Bp., 1994. I. h. II. 1774- 1775. (A szócikkek írója: Szelestei N. László.)
- 4 Zoványi i. m. 573.
- 5 Sajatkezű kézirata: Késmárk, Lyceumi Könyvtár, Ms. 1692a. Egykorú másolata: OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 1982.
- 6 Levél Ernst Salomon Cypriannak, Jéna 1733. máj. 28. (Gotha, Forschungsbibliothek, Chart. A. 435. nr. 77.)
- 7 Gaal Mihály: Lelki Óra. Sartorius János énekeskönyve 1730-ból. Evangélikus Egyház és Iskola(Orosháza), 1897. 44. sz. 536-539.
- 8 UO. 538-539.
- 9 Szelestei N. László: Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek). Magyar Könyvszemle, 1983. 292- 304.
- 10 Ez a fejezet a 172-174. lapokon olvasható.
- 11 A nagypalugyai rektorságra pályázó M. Sartorius számára az elbocsátólevelet Schmiedl János lelkész, a Gétzy fivérek és Ruttkay László írták alá. Assakürtön praeceptor et informator juvenutisként ténykedett. A levél másolata: Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. V. 59. p. 104.
- 12 Buchholtz, Georgius, Iunior: Itinerarium cum Diario, I-II. 1709-1737. Kézirat. Túrócszentmárton, Matica solvenská, III. skupina, c. 11-12. Mikrofilmje: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, A 1989-1991.
- 13 Pozsony, Štátný ústredny archív, Rod. Zay, Rk. 50. pp. 458-461. (A kézirat a Lautsek-gyűjtemény része.)
- 14 Túrócszentmárton, Matica slovenská, C 1069. Vol. VIII. P. 271. (A kézirat a Lautsek-gyűjtemény része.)
- 15 A támogatói által leírt tanúsítványokról készült másolatot ld. az Evangélikus Országos Levéltár Arch. gen. eccl. V. 59. jelzetű kötetében (pp. 105-107). A személyenként néhány mondatos tiltakozások aláírói: Id. és ifj. Rakovszky János, Kubiny Mátyás, Szmrecsány Péter, Baan Mátyás és Ferenc, Kubiny Menyhért, Platthy György, Joob Menyhért, Fancsaly Joob János, Csemiczky János és Benedek, Pongrátz Imre és István, Platthy József, Csemitzky György, Platthy Albert, Adám és András.
- 16 Regis Márton levelezése elszórtan található meg a Lautsek-gyűjteményben.
- 17 Gotha, Forschungsbibliothek, Chart. A. 435. nr. 78. (1733. júl. 24.)
- 18 Magyar Országos Levéltár, P 1391, 26. kötet, a végétől visszafelé az ötödik levél. (Szirmay Tamás levele Jeszenák Jánosnak és/vagy Pálnak. Girált, 1738. júl. 18.)